

I. exkurzus:

A fokalizáció etikumának olvasása egy Szindbád-novella értelmezésében

1. Az auktoriális narráció mögött

A Szindbád-novellák értelmezési hagyományában régóta problémaként jelenik meg a főhős és a narráció közti viszony meghatározása.³³⁴ A viszonyt tisztázni igyekvő munkák közül Bori Imre Krúdy-monográfiáját kell kiemelni, amely igyekszik ötvözni a fejlődéstörténeti megközelítést a Krúdy-szövegek értelmezésével, még ha a kettő egyensúlya fel is borul néha a pályakép javára.³³⁵ Bori a Szindbád-novellákat tárgyalva hármasszöveges szerkezettel dolgozik: Krúdy Gyula, a művek főhőse, valamint Szindbád, aki a művek valódi főhősének alakmása. Bori azzal az értelmezői hagyománnyal fordul szembe, amely Szindbádot Krúdyval azonosította. Bori azonban nem foglal egyértelműen állást abban a kérdésben, hogy milyen szerepet játszik a narráció annak a viszonynak az értelmezésében, esetleg létrehozásában, ami a főhős és alakmása, valamint Krúdy – mint szerző vagy „odaértett szerző” (*implied author*) – között fennáll. Megjegyzéseiből mindenesetre úgy tűnik, Borinál Krúdy és a narrátor egymással felcserélhetők (erre utal, hogy monográfiája az „író” szándékait rendre az elbeszélő kijelentéseivel támasztja alá).

A másik példa Dérczy Péter tanulmányából származik (*Szindbád és Esti Kornél*).³³⁶ Dérczy a hasonmás-kérdést egyértelműen a narratív

³³⁴ SZAUDER József, *Tavaszi és őszi utazások. Tanulmányok a XX. század magyar irodalmáról*, Szépirodalmi, Budapest, 1980; CZÉRE Béla, *Krúdy Gyula*, Gondolat, Budapest, 1987, 60–63; KEMÉNY Gábor, *Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között*, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1991, 48–49.

³³⁵ BORI Imre, *Krúdy Gyula*, Forum, Újvidék, 1978.

³³⁶ DÉRCZY Péter, *Szindbád és Esti Kornél. Műfaj, szerkezet és világlkép*, Literatura 1986/1–2., 81–94.

szerkezetén belül tárgyalja, s Borinál árnyaltabban különíti el e struktúra elemeit egymástól: a narrációt az elbeszélte eseményektől, illetve a narrációt a nézőponttól. Rámutat arra, hogy az egész alakmás-kérdést abban a viszonyban lehet megragadni, amely Szindbád és a narráció között áll fenn. Ahogy fogalmaz: „az auktoriális narráció mögött olyan nézőpont húzódik meg, mely igen gyakran, rejtett vagy láthatóbb formában Szindbád nézőpontjával esik egybe, vagy ahhoz áll közel”.³³⁷ Nézőpont és narráció viszonyának kiemelése jelenti az alakmás-irányultságú hagyománytörténet szempontjából Dérczy tanulmányának legfontosabb tételét. Ugyanakkor Dérczy nem pontosítja, hogy mit is kell érteni a nézőpont fogalmán, hogy miként színteződik narráció és nézőpont, hogy miként lehet a nézőpont „az auktoriális narráció mögött”. (Hiszen ebből a nézőpontból az auktoriális, kívülálló, harmadik személyű narráció is belátható.) Ennek köszönhető, hogy tanulmánya konklúziójában is csak azt jelenti ki, amit az előbb a tanulmány elejéről idézettek kinyilvánítottak: „keretbe foglalja a szórt történeteket a nézőpont, mely az elbeszélői szituáció változásaitól függetlenül egy sajátos *belső nézőpont*”.³³⁸ A „belső” metaforája, amely tanulmányában másutt is mint a történeteknek kohéziót biztosító képesség jelenik meg (a „szubjektív belső tér” összegző szerkezetében³³⁹), akaratlanul is azt sugallja, hogy a történetek mögött, a figurák mögött, az elbeszélés mögött rejtezik valami. Ez a valami a *belső* és a *szubjektív* metaforáinak ismétlődő egymásba játszatása révén ebben az esetben nem lehet más, mint a szöveg narratív szerkezetének kívülije, a szerző vagy annak valamely párlata. Ezek szerint a Szindbád-novellák olyan szövegek, amelyek narratív szerkezete önmagából kifelé mutat (mely *ki* ebben az esetben egyúttal *be*, a belső felé esik).

Az értelmezésre példának választott *Addig ér az ember valamit, amíg a szüleinek él* című írás³⁴⁰ cselekménye szerint Szindbád hazatér anyjához, hogy kigyógyuljon szívfájdalomként megjelölt betegségéből; az anya

³³⁷ Uo., 85 (kiemelés tőlem; ZKZ).

³³⁸ Uo., 94.

³³⁹ Uo., 86.

³⁴⁰ KRÚDY Gyula, *Addig ér az ember valamit, amíg a szüleinek él* = Uő., *Szindbád*, szerk. KOZOCSA Sándor, Kriterion, Bukarest, 1989, 275–280.

azt a szeretőt tartja a betegség okának, aki otthagyta Szindbádöt; végül megígéri fiának, hogy szívfájdalma ellen este elhoz neki egy fiatal lányt. A novellát olyan, egymással összefonódott, kulturálisan túldeterminált metaforák borítják el, mint az anya–fiú szeretet, a haláltól való félelem, a gyermekkor idillje, a mindent átértékelő nagy (és boldogtalan) szerelem következményei. Az anya az identitást garantáló pont: ő a fazék, amelyben Szindbád számára az étel fő; a gyerekkor, amikor Szindbád nem volt öreg, csalódott; a javasasszony, aki megmondja Szindbád számára a jövőt; a kerítőnő, aki szívmasszírozót szerez Szindbádnak Magdaléna személyében, mikor leszáll az éj. Az anya metaforákká sokszorozódása genealogikus-tematikus pátosszal jár együtt: az életet kereső, arra visszaemlékező, az életből jövő, abba visszavágyó főhős megnyilatkozásai, monológjai az élet nagy témáit sorolják.

Szindbád meg akarja gyógyíttatni magát anyjával, újabb nőt akar, s a novella egy pontján világossá válik, hogy ez a nő az anya, vagy legalább ő is lehet. Az anya, miután kijelenti, hogy ő túl öreg ahhoz, hogy a túlélésbe simogassa Szindbádöt és ezért elhozza majd neki Magdalénát, „akinek az íze olyan, mint tavaszkor a bárányé”, mégis belefog „Szindbád szíve gödrének simogatásába”. Miközben ezt teszi, Szindbád a megígért lány nevét mormolja, s egy képet idéz fel gyermekkorából. A fotográfián az anyja volt látható menyasszonyi ruhájában, „és az örök ifjúság bájával mosolygott, akármint növekedtek a gyermekek. [...] az arckép csak szelíden, mint egy ábrándos dal, csak mosolygott a messziségből.”

2. A narráció és a karakter között

Ha szétválasztjuk a *narrátort* és az *író*t, s e szembeállítás alapján megpróbáljuk elhelyezni a „belső nézőpontot” a narratív diszkurzuson belül, akkor a Dérczy tanulmányának alapul szolgáló másik fogalom-párnak, vagyis a *narráció* és a *nézőpont* elkülönítésének narratológiai kimunkálásaira tett utalások révén a két felidézett megközelítésben

lévő előnyök kölcsönösen kihasználhatók.³⁴¹ Az elbeszélő szövegek jelentős részében nem esik egybe a narráció és a nézőpont avagy a narráció és a perspektíva avagy még pontosabban a narráció és a fokalizáció; az elbeszélő hang gyakran valamely karakter perspektíváját kölcsönzi. A *narráció*, a hang a szöveget alkotó valamennyi szó autoritását jelöli, a szövegelést, amely nélkül nincs diskurzus (a „hangként” való megjelölés azt hivatott kifejezni, hogy a narráció nem azonos az előlépő, bizonyos értelemben karakterré váló narrátor elbeszélésével, ez utóbbi is csak következménye a narrációnak). A *fokalizáció* azt a perspektívát jelöli, amelynek keretében megjelennek az események, a figurák. Ha a kettő egybeesik, akkor „külső”, „nem karakterhez kötődő fokalizálóról” (*non-character-bound focalizer*, Mieke Bal), „narrátor-fokalizálóról” (*narrator-focalizer*, Shlomith Rimmon-Kenan) van szó. Ha azonban a narrátor valamely karakteren, a karakter perspektíváján keresztül beszél, vagyis ha az elbeszélő események részesének, egy szereplőnek a percepciója, ily módon pedig orientáló perspektívája kerül esemény és elbeszélés közé, akkor narráció és fokalizáció alanya nem esik egybe. Ez utóbbi a „belső”, karakterhez kötődő fokalizáló (*character-bound-focalizer* Balnál, *character-focalizer* Rimmon-Kenannál).³⁴²

A narráció és a fokalizáció elkülönítése a narratológia meglehetősen kimunkált területe, s bár abban mutatkoznak különbségek, hogy a narratív diskurzus, az (elbeszélő) szöveg mely szintjére helyezik a jelenséget, a különbségtétel szükségessége Barthes-tól és Genette-től Toolanig és Balig nem kérdőjeleződik meg. A mondás és a látás – ami mindig *valamiként* látás – alanyának világos elkülönítése indokolja az emlegetett traktátusok számára a *nézőpont*, a *narratív perspektíva* stb.

³⁴¹ A következő passzusok az alábbi narratológiai munkákra támaszkodnak: Gérard GENETTE, *Narrative Fiction. An Essay in Method*, ford. Jane E. LEVIN, Cornell University Press, Ithaca – New York, 1980; Shlomith RIMMON-KENAN, *Narrative Fiction. Contemporary Poetics*, Methuen, London – New York, 1983; Mieke BAL, *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*, University of Toronto Press, Toronto, 1985; MARTIN, I. m.; Michael J. TOOLAN, *Narrative. A Critical Linguistic Introduction*, Routledge, London – New York, 1988.

³⁴² BAL, I. m., 104–106; RIMMON-KENAN, I. m., 74–76. Genette e két típus mellett megkülönbözteti még a „nem-fokalizált narratívát” (*nonfocalized narrative*), a „klasszikus” elbeszélés fokalizáció nélküli formáját (ez a kétoztatú rendszerben a „külső” fokalizációba tartozik): GENETTE, I. m., 189–190.

kifejezések leváltását, amelyek hagyománytörténetük révén elősegítik a narráció és a fokalizáció viszonyának összezavarását.³⁴³ A narráció és a fokalizáció szétválasztása felszámolja az első és a harmadik személyű narráció közti grammatikai különbség abszolutizálását.

Mennyiben használhatók ezek a narratológiai megközelítések Krúdy Szindbád-novelláinak értelmezésében? Ahogy láttuk, Dérczy Péter értelmezése példaszerűen igyekszik elkülöníteni egymástól a szereplőt és a narrátort, a Szindbád-novellák elbeszélésének nézőpontját azonban valahová a narráción kívülre, a narráció mögé helyezi el. Az idézett narratológiai értekezések alapján, a nézőpont fokalizációvá való átértelmezése révén, a következőkkel kell számolni az *Addig ér az ember valamit, amíg a szüleje él* című novella értelmezésekor: a narráció szintjeivel, ahonnan a hang jöhet; a Szindbád nevű főhőssel, aki jelene s múltja(i) mentén többszöröződik, de mindig az események szintjén, mint a novellák hőse; harmadikként pedig a fokalizáció alanyával. Akit jogosan nevezhetnénk Szindbádnak, mert legalábbis „közel áll” (ahogy Dérczy fogalmaz) a Szindbád nevű szereplőhöz, s nem azonos a narrátorral. A főhős Szindbád megnyilatkozásai általában összhangban vannak azzal, amiképpen a vele történt (vagy éppen meg nem történt) események őt láttatják, az elbeszélés – Dorrit Cohnnal szólva – az ő „mentális nyelvét” idézi.³⁴⁴ Éppen ezért nem azonos az elsődleges elbeszélővel, a narráció nem korlátozza önmagát egy karakterre, noha az általa elmondott események csak Szindbád fókuszálása, perspektívája révén válnak elmondhatóvá. Adott a harmadik személyben beszélő, karakterhez nem köthető narráció; adott továbbá egy álnévvel rendelkező, mondjuk úgy, alakmásszerű karakter. A kettő harmonizáltatásához szükséges a fokalizáció alanyának feltételezése, amely nem azonos a harmadik személyű narrátorral,

³⁴³ Vö. GENETTE, *I. m.*, 185–189. Rimmon-Kenan szerint a fokalizáció fogalma megőrizte optikai-fényképzési konnotációit (RIMMON-KENAN, *I. m.*, 71); emiatt például Toolan az *orientáció* fogalmát javasolja (TOOLAN, *I. m.*, 68), ugyanakkor maga is a fokalizáció fogalmát viszi tovább.

³⁴⁴ Dorrit COHN, *Áttetsző tudatok*, ford. CSERESNYÉS Dóra = *Az irodalom elméletei II.*, szerk. THOMKA Beáta, Jelenkor–JPTE, Pécs, 1996, 81–195. Cohn *elbeszél monológ*nak nevezi azt a tudatábrázolási módot, amely „a szereplő mentális megnyilatkozása a narrátor szövegének a képében” (*Uo.*, 97–98).

de – elfogadva az alakmás-hagyomány koncepcióját – nem azonos az esemény sor középpontjának látszó figurával, Szindbáddal sem. Ennek a bizonyos alanynak Szindbád megkettőződésével, pontosabban Szindbádon túl, Szindbád mögött kéne tételeződnie: az övé lenne az a perspektíva, amelyen keresztül a narrátor a novellák főhőséről beszél. Valójában tehát a narráció és az esemény sor közvetítésének funkciójáról van szó, az elbeszélő hang spekulációk kódéba vesző eredetének és a csak a narráció révén hozzáférhető figurának a közöttijéről. Ez a hang (ami a narrációé) és arc (ami Szindbádé) nélküli, látszólag strukturálisan meghatározható, viszonyoszerű entitás lenne Szindbád eredetije.

3. Jeney, a fokalizáció démona

Visszatérve az *Addig ér az ember valamit, amíg a szüleje él* című novellához, amikor Szindbád visszagondol az anyját örökifjúként megörökítő képre, az elbeszélő tesz egy megjegyzést a kép eredetére: „– Magda – mormogta Szindbád, és amíg az anyja a szíve gödrét simogatta, megjelent előtte egy kép, amelyet gyermekkorában sokszor látott. Az anyja képe mirtusszal, menyasszonyi ruhában, Jeney műterméből, ama Jeneyéből, akit később bankóhamisítás miatt bezártak.”

A narrátor nem beszél arról, hogy milyen lehetett fiatal korában Szindbád anyja, kizárólag a róla készült fiatalkori képet említi, Szindbád-perspektívából. Arról sem tudunk meg semmit, hogy mi történt a képpel. Annyi azonban bizonyos, hogy a Szindbád anyjának örökifjúságot biztosító kép és bizonyos hamispénzek közös eredettel rendelkeznek (feltéve természetesen, hogy Jeneyt nem ártatlanul ítélték el). A Szindbád anyjáról alkotott kép csak valamely perspektívában jeleníthető meg, s e perspektíva a novellában kétszeresen is megkettőződik: magán viseli a később bankóhamisítás miatt bezárt Jeney perspektíváját, de erre is csak annak a fokalizációnak a révén, azon a perspektíván keresztül következtethetünk, amelyet Szindbád mint alakmás eredetijének tulajdoníthatunk. De Szindbád perspektívája is

megkettőződik, amikor saját gyermekkori perspektívájából látja, látatja a képet. Jeneyt, mint értesülünk róla, végül börtönbe zárták; de ki leplezheti le a fokolizációban résztvevők esetleges ferdítéseit, ha az ő valamiként látásuk az egyetlen bizonyosság az eredetire nézve?

Az *Addig ér az ember valamit, amíg a szüleje él* tematikai túlhajtottsága, jelentésbeli túldetermináltsága bizonytalanságokkal, ellentmondásokkal, eldönthetlenségekkel párosul. A genealógia pátoszát, az anya–fiú kapcsolat egyértelműségét, s ennek révén Szindbád identitását megzavarja a fokolizáció tematizálása, az anya képpel való helyettesítésének és a képkészítő hamisítói tevékenységének összekapcsolása. Nemcsak „az anya biztos”, „anya csak egy van” axiómái kérdőjeleződnek meg, hanem Szindbád kompetenciája, így pedig egységessége is. Csakhogy a tematizálás révén bekövetkező szintváltás a fokolizációnak a narrációtól való különválasztása révén nem fikció és realitás között zajlik, az alakmás-kérdés a narratív diszkurzus keretein belül marad, az alakmás metaforája a szereplő és a fokolizáló Szindbád közti kapocsként szolgál. Az eredet, melynek keresésére annyira csábít a Szindbád név hangsúlyozott álnév volta, funkcióként mutatkozik meg a kiválasztott novellában. Az anya csak Szindbád perspektíváján keresztül ismerhető meg, a Szindbádhoz köthető nézőpont önkényességéről pedig Jeney felbukkanása tudósít.

Figyelemre méltó, ahogy az „odaértett szerző” koncepcióját (s vele a szerző olvasói konstrukcióként való valamennyi visszacsempészését) a narratológiai elméletből határozottan kiutasító munkák miképpen igyekeznek, általában klasszifikációs eljárások révén, a narratív struktúrán belül feloldani a fokolizáció meghatározásának bizonytalanságait.³⁴⁵ A fokolizáció Bal szerint a fabula és a szöveg, más terminológiában a történet és a narráció közvetítője; Rimmon-Kenan ezt kiegészíti azzal, hogy a fokolizáció egyszerre közvetítője e két szintnek s magában is foglalja azokat. De Balnál is az olvasható, hogy a fényképezésből, filmből jövő fogalom – a látvánnyal összefüggő egyéb szavakhoz hasonlóan – mindig tartalmazza a manipuláció mozzanatát,

³⁴⁵ RIMMON-KENAN, *I. m.*, 87; TOOLAN, *I. m.*, 76–77; BAL, *I. m.*, 119–120.

s nemcsak a narrátor- vagy karakter-fokalizáló, hanem az olvasó részéről is. Ehhez pedig hozzáteszi, hogy a fokalizációban elsősorban a *viszony* jelleg a meghatározó. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Bal kategorizációjában előkerül a fokalizáció „bizonytalan” (*ambiguous*) formája (másik árulkodó elnevezése: *free indirect focalization*, „szabad függő fokalizáció”), amely egyszerre „belső” és „külső”: ekkor a narrátor időlegesen valamely karakter perspektíváját használja, anélkül, hogy világosan meghatározhatnánk a perspektíva időleges átvételének hatókörét.³⁴⁶ A Szindbád-novellák fokalizációja ebben az értelemben is bizonytalanoknak tekinthető: amikor azt gondolhatná az olvasó, hogy Szindbád perspektíváját kölcsönzi az elbeszélés, akkor ezt a bizonyosságot megzavarják azok az ironikus távlatba helyező passzusok, amelyek helyenként a narrátorhoz, helyenként pedig másik karakterhez köthetők, néha pedig egyikhez sem. Ez különösen igaz az *Addig ér az ember valamit, amíg a szüleje él* című novellát tartalmazó, többnyire azonban Szindbád fiát is felvonultató *Szindbád megtérése* (1925) kötetre, ahol Szindbád, a narrátor, Szindbád fia és a meglátogatott hölgyek perspektívái váltják egymást, sőt keverednek össze szétbogarthatatlanul. Szindbád, a szereplő a fokalizáció többsége, bizonytalansága miatt hangsúlyosan álnévként olvasható, ám a perspektívákat összegyűjtő alany hiányzik a történetből. (A kötet egyik novellájának címével szólva, *Sok bába közt elvész a gyermek*.) A fokalizáció és a narráció szétválasztása a narratológia archimédészi pontja, ahonnan a klasszifikáció jelentős eredményei kimozdíthatók.³⁴⁷

A fokalizáció elkülönítése a narrációtól újabb nézőpontot hoz létre, a perspektíva csak újabb perspektíva révén lesz látható. A bizonytalan fokalizálóval rendelkező szövegek, mint a Szindbád-novellák egy része esetében is, a „belső nézőpont” az olvasó döntésén alapul. Ezen a ponton lép ki a narratológia köréből a Szindbád-novellák olvasata, amennyiben az értelmezés teljesítményévé teszi Szindbád megkettő-

³⁴⁶ BAL, *I. m.*, 113–114.

³⁴⁷ Lásd Wallace Martin kritikáját, aki a nézőpont kategóriájának összetettségében, mozgalmasságában a narratológiai klasszifikációk merevségének leleplezőjét látja: MARTIN, *I. m.*, 147–151.

zését (szerep és perspektíva), a narrációhoz való viszonyát, láthatóvá téve a döntést hozó, a fokalizáció alanyait egymástól elkülönítő olvasó perspektíváját. Az *Addig ér az ember valamit, amíg a szülege él* olvasata ekkor nem abban az értelemben válik etikai narratívává, hogy Szindbád cselekedetei kerülnének morális megítélés alá. Az etikai mozzanat egyrészt abban az olvasói döntésben rejlik, amelynek révén a Szindbád névből az elbeszélés perspektíváján keresztül megalkotja Szindbád karakterét; ugyanakkor ez a karakteralkotás nagyon is függ más perspektívák megítélésétől – ahogy azt a hamisító Jeney által kép esete színre viszi. Amikor az *Addig ér az ember valamit, amíg a szülege él* című, bizonytalan fokalizációjú szöveget olvasva az olvasó igyekszik eldönti, hogy mikor kinek a nézőpontja érvényesül az elbeszélés során, akkor nem kerülheti ki a saját perspektívájára irányuló reflexiót. A novellában szereplő perspektívák meghatározásakor és megítélésekor az olvasó láthatóvá teszi saját perspektíváját is. A fokalizáció vizsgálata így az olvasó világhoz való viszonyára vonatkozó etikai reflexióval is jár; ugyanakkor az élet, a világ a hozzá való viszony révén létezik. A fokalizáció mechanizmusa megnyitja a szöveg értelmezésének reprezentációra vonatkozó kérdéseit a hermeneutikai etika kérdései számára.